

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-2. С. 10-16.

УДК 340.11

НАУКОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ПРАВА

Дунас О. І.

*Львівський національний університет імені Івана Франка
м. Львів, Україна*

Стаття присвячена з'ясуванню сутності поняття «право», що впродовж тривалого часу є однією з центральних проблем юридичної науки та філософії права, адже право – міра свободи, а його розуміння визначає парадигму, принцип і змістовну модель юридичного пізнання, предмет і метод відповідної правової концепції юриспруденції.

Ключові слова: право, праворозуміння, специфіка права, право як форма соціальної регуляції, філософське розуміння права, природа права, правова система, теорія природного права.

Постановка проблеми. Праворозуміння – це наукова категорія, що відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, її пізнання права, його сприйняття (оцінку) й ставлення до нього як до цілісного соціального явища. Праворозуміння в широкому сенсі може розглядатися як інтелектуальна діяльність, мета якої – пізнання права; окремі елементи пізнавально-правової діяльності (сприйняття правових явищ, уявлення про правові явища та право в цілому, поняття права), а також сукупність (або система) інтерпретованих правових знань, здобутих у результаті пізнавально-правової діяльності.

Аналіз дослідження даної проблеми. В різні часи окремі аспекти даної проблеми, а саме: поняття та значення ієрархії джерел права (нормативно-правових актів), принципи системного підходу до дослідження соціальної природи права, типологію нормативно-правових актів та їх класифікацію тощо, досліджували Алексеев С. С., Мурашин О. Г., Нерсисянц В. С., Полєніна С. В., Сильченко Н. В., Сирих В. М., Тімашкова Е. В., Шебанов А. Ф., Богданівська І. Ю., Гурова Т. В., Забігайло В. К., Козюбра М. І., Марченко М. М., Оксамитний В. В., Оніщенко М. М., Пархоменко Н. М., Скакун О. Ф., Тарахонич Т. І., Тихомиров Ю. В., Шемшученко Ю. С. та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні соціальної природи права як усвідомлення правової дійсності крізь призму правових теорій, доктрин, концепцій, пізнання сутності й ролі права при регулюванні суспільних відносин, а також філософських і соціологічних категорій, що відображають зв'язки права та інших соціальних явищ.

Вклад основного матеріалу. Процес розвитку наукового пізнання права, поглиблення й конкретизація його поняття, тобто науково-понятійний спосіб тлумачення і трактування природи, розуміння і значення права, його об'єктивних і сутнісних властивостей, форм його зовнішнього емпіричного прояву, вираження, специфіки права як особливого типу й форми соціальної регуляції мають важливе теоретико-прикладне значення. По-

няття права – непізнана єдність правової сутності і явища. В понятті права міститься певна теорія, теоретико-правова єдність і зміст певної концепції юриспруденції.

За способом побудови виокремлюють два основних види типології – емпіричну й теоретичну. Емпірична ґрунтується на основі кількісного опрацювання та узагальнення дослідних відомостей про правові сприйняття, уявлення, поняття різних суб'єктів праворозуміння; фіксації стійких ознак подібності та відмінності між різними правовими образами; систематизації й відповідної наукової інтерпретації результату типологічного опису і зіставлення; й теоретичну, під якою розуміють будівництво ідеальної моделі, що виступає узагальненим вираженням сукупності ознак, виявлених у результаті дослідження таксономічного опису окремих конкретних правових образів. Як приклад можна навести основні типи філософсько-правових напрямів: теологічний, натуралістичний, об'єктивно-ідеалістичний, суб'єктивно-ідеалістичний, містичний, економічний, соціальний, формально-догматичний [1, с. 44]. Принципом теоретичної типології є системне сприйняття праворозуміння, яке передбачає виокремлення системних закономірностей і зв'язків між окремими типами [2, с. 685].

Відповідно до цього, виділяються нормативний, природно-правовий, соціологічний, які набули повсюдного поширення в сучасному правознавстві [3, с. 32]. Баскін Ю. Я. у межах цього ж типу виокремлює метафізичний, антропологічний, соціологічний типи праворозуміння [4, с. 4].

Право – це і державно-організоване, і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Відповідно, може бути принаймні чотири поняття права: державно-організаційне, соціологічне, психологічне, нормативне. Жодне з них не може дати вичерпного знання про право. Дослідник має приймати як предмет ту чи іншу грань і пояснювати інші, виходячи з домінант обраної грані [5, с. 442].

Розуміння права – це давня і дуже важлива проблема, яка так і не отримала до сьогоднішнього дня безперечного рішення. Така ситуація характерна не лише для вітчизняної, але й для західної юриспруденції. Відомий британський юрист Уокер Д. писав: «Було зроблено багато спроб словесного визначення (права), але, можливо, жодна з них не є задовільною і не отримала загального визнання» [6, с. 716].

У цій галузі накопичені такі багаті традиції, стільки видатних філософів і блискучих юристів намагались пояснити сутність права, що складно очікувати відкриттів, проривів, революцій. Максимум, на що можна розраховувати, – це теоретично переконлива і практично застосовувана комбінація з відомих ідей.

Ось чому всі численні визначення вкладаються в рамки давно і добре відомих основних типів розуміння права. Їх чотири.

1. Юридичний позитивізм (нормативізм), що розуміє право як сукупність норм, встановлених або санкціонованих державою.

2. Соціологічний позитивізм, який вбачає в праві реальні соціальні відносини, що мають юридичні наслідки і виникають в різних суспільних об'єднаннях або створюються рішенням судових і адміністративних органів.

3. Теорії природного права, згідно з якими, право виводиться з розуму або природи суспільства і людини, а людині приписуються вроджені і невід'ємні права, що існують незалежно від держави і передують їй (останнє положення здобуває широкого визнання починаючи з XVII-XVIII ст., коли складаються класичні уявлення про природне право).

4. Філософське розуміння права, що зводить його до принципу свободи: право визначає умови, за яких людина, пов'язана або наділена суспільним статусом, може діяти вільно, іншими словами, визначає сферу або межі, міру свободи людини, оскільки остання розуміється не як самоуправство, а як розумна суспільна поведінка.

Чотири названі підходи слід визнати основними і класичними, бо кожен з них ґрунтується на одному принципі: нормі поведінки, встановленої верховною владою, реальних відносинах, що спричиняють юридичні наслідки, невідчужуваних правах особистості і абстрактній формулі свободи (людина вільна в тій мірі, в якій вона не посягає на свободу інших осіб).

З них перші два (юридичний і соціологічний позитивізм) надають праву цілком реального змісту (норми або відносини), приймають право таким, яке воно є насправді, а останні мають абстрактний, суто теоретичний характер, виходять із того, яким повинно бути право.

У минулому столітті виник ще один підхід до визначення природи права, який, на відміну від попередніх, можна назвати похідним, тому що він базується на поєднанні в різному співвідношенні принципів, що полягають в основі перших чотирьох підходів. Його називають інтегративним розумінням права. В інтегративному підході об'єднуються норми, відношення і правосвідомість, тобто уявлення про те, якими повинні бути правові норми і правові відносини.

Всі названі підходи об'єднують те, що вони являють собою спробу визначити юридичну природу права, тобто виходять з встановлення в різних формах прав і обов'язків. Але є й інші підходи, соціальні у ширшому значенні слова, що виявляють зумовленість права низкою соціальних і навіть природних явищ. Визначення залежності права від клімату, ґрунту, величини території, населення, звичаїв, релігії народу, державного устрою, чим займались ще Арістотель, Боден, Монтеск'є, являє собою зразок такого підходу. Згідно з ним, право диктується не лише волею суверена, але й цілим рядом природних, історичних, соціальних, економічних і політичних факторів.

Особливе значення має визначення соціальної природи права, тобто його зумовленості інтересами різних класів, груп і прошарків суспільства. При вирішенні цього питання стикаються дві точки зору: право слугує для загального блага, тобто виражає загальний інтерес, і право є відображенням волі і інтересів груп або класів, пов'язаних з владою. Перша точка зору ідеальна, друга реальна, але практично в кожній правовій системі є в різних співвідношеннях елементи як загального, так і класового або групового інтересу.

Для західної юриспруденції останніх десятиліть характерне зближення різних напрямків правової думки, в першу чергу, позитивістського і природно-правового. Роджер Шайнер у книзі «Норма і природа», виданій в Оксфорді в 1992 р. доводить, що «юридичний позитивізм, в міру того, як він стає більш витонченим і реагує на критику, неминуче рухається до позицій, близьких до теорії природного права, а теорія природного права, в свою чергу, розвивається в напрямку юридичного позитивізму» [7, с. 52]. Браян Бікс, автор огляду англо-американських теорій права ХХ ст., погоджується з одним із визначених представників школи природного права Рональдом Дворкінім, який стверджує, що, по суті, між тими, хто вважає, що в нацистів було «право», і тими, хто впевнений, що його не було, немає принципових розбіжностей, якщо, звісно, вони солідарні в засудженні гітлерівського режиму. Зрозуміло, що хочуть сказати і ті, і інші. Обидві точки зору по-своєму розумні і примиренні [7, с. 12]. «В ході цих дискусій, – підсумовує Бікс Б., –

доходиш до висновку, що питання про те, чи називати конкретну норму чи систему норм «правом», чи не називати, не має суттєвого значення. Врешті-решт, це лише назва, хоча вона і володіє значним моральним і психологічним впливом» [7, с. 109].

Сучасна західна література віддає перевагу плюралізму перед пошуками єдиного визначення чи єдиної методології. «Розвинуті правові системи можна розглядати принаймні з п'яти головних точок зору: 1) філософської, 2) історичної, 3) компаративістської, 4) аналітичної, 5) соціологічної або функціональної, – пише Уокер Д., – ... Проте було б помилковим підходити до дослідження права виключно з будь-якої однієї з цих точок зору: повне розуміння вимагає того, щоб усі вони були використані» [6, с. 670]. Така позиція видається домінуючою в західній юриспруденції.

У курсі лекцій «Загальна теорія права», що вийшов у 1993 р., Бабаєв В. К. закликав «повернутись до старої, добре розробленої в дореволюційній, в тому числі і російській юриспруденції, ідеї поділу на природне і позитивне право» [8, с. 113], а Туманов В. А. зазначив, що «можна говорити не лише про мирне співіснування, але й про певну інтеграцію цих напрямів» [8, с. 22-23].

Професор Лазарєв В. В. розрізняє «професійне визначення права» і «наукове розуміння права» [9, с. 29], що, незважаючи на відмінність змісту, нагадує філософське і прикладне розуміння права в Гегеля. Професор Раянов Ф. М., зазначивши багатозначність слова «право» і різноплановість позначуваних ним явищ, пише: «... В нашій вітчизняній юридичній науці при вживанні поняття права не прийнято уточнювати, про яке право йде мова. Звідси спроба дати визначення поняття права взагалі» [10, с. 4].

Але ця плідна тенденція не домінує. Більшість сучасних дослідників продовжують шукати єдине визначення права. Ці пошуки інколи стикаються з колосальними труднощами.

По-перше, єдине визначення повинно було б стати дійсно універсальним, тобто придатним для всіх часів і народів, для всіх правових систем і традицій. Тим часом, в кожному історичному епоху переважають певні і характерні саме для неї тенденції розуміння права. Деякі школи тісно пов'язані з національними традиціями юриспруденції. Хоча соціологічний напрям юридичної науки виник приблизно одночасно і в Західній Європі, і в Росії, і в Америці, він є особливо близьким англо-американській традиції і набув в її рамках значного поширення і впливу. Психологічно в країнах «загального права» і романо-германської системи одні й ті ж акти прийняття судових і адміністративних рішень сприймаються по-різному. В традиціях романо-германської системи ці акти розглядаються як застосування права, як застосування загальної норми, сформульованої в законі, до конкретного випадку. В країнах «загального права» вважається, що кожного разу, вирішуючи справу, суддя, при всій його пов'язаності законами і прецедентами, створює, творить право для конкретного випадку, він покликаний зробити право кращим.

Прихильники «лібертарно-юридичної теорії держави і права» видають формулу «право – це формальна свобода індивіда» за загальне поняття права. Але прикладаючи її до дійсності, вони змушені визнати, що в доіндустріальних суспільствах «право ще не є загальною і рівною для всіх мірою свободи», те саме обмеження поширюється на суспільства системоцентристського типу, особливо в умовах деспотії [11, с. 75]. Чи не впливає з цього, що формулі «право – це свобода» слід було б відмовити у замаху на універсальне визначення права?

По-друге, навряд чи можливо поєднати теоретичний і практичний підходи до права. Чітке виділення цих двох категорій окреслене в Іммануїла Канта, а в Фрідріха Гегеля втілене у двох поняттях права: філософському і прикладному. Але в Іммануїла Канта і Фрідріха Гегеля ця дихотомія отримала формулу, а не суть. По суті, два підходи, теоретичний і практичний, виникли ще в давнину та існували паралельно. Прикладний підхід створювали юристи, філософський – філософи. Між ними існують точки співпадіння, але кожен перебуває у своїй площині.

По-третє, протиріччя, аналогічне до відмінності між філософським і прикладним розумінням права, існує і між належним і суцям в праві, тобто між правом, яке воно є, і правом, яким воно повинно бути.

Це протиріччя, або грань між реальним правом та ідеалом права, прагнуть скасувати лише представники так званих «чистих теорій права». Кельзен пояснює все право, незалежно від його змісту, сферою належного і відмовляється від моральної оцінки правових норм. По-іншому підходять до справи нові прихильники чистоти в розумінні права, які висунули «лібертарно-юридичну теорію права». Даючи однобоке визначення права (право – це формальна свобода і рівність), виводячи за межі права так звані неправові закони, вони ототожнюють право зі справедливістю і навіть стверджують, що поза правом і крім права немає і не може бути ніякої справедливості.

Тим часом майже вся історія реального, а не лібертарно-юридичного права – це історія несправедливості, і, як зазначав Ієрінг Р., за кожне виправлення цієї несправедливості доводилось вести важку боротьбу.

Теорія природного права (йдеться про сучасне тлумачення природного права, яке бере початок у XVII-XVIII ст. і має мало спільного зі змістом, який вкладали в цей термін Арістотель і навіть Гуго Гроцій) має ідеологічний і політичний характер, це програма перетворення існуючої недосконалої правової системи. Тверезе ставлення до доктрини природного права було сформульоване відомим російським юристом, ідеологом євразійства Алексєєвим М. М.: «природно-правові уявлення хоча науково і померли, проте практично ще живуть і продовжують мати вплив» [12, с. 387].

Це означає лише, що термін «природне право зберігається лише як традиція, що концепція повністю демістифікується і сприймається як уявлення про найкраще для сьогоднішнього дня право, про справедливість в галузі права. Саме так оцінюється теорія природного права більшістю його прихильників в XIX-XX ст. як на Заході (Освальд Шпенглер, Дж. дель Веккіо тощо), так і в Росії. «Сучасне природне право», писав Новгородцев П. І., повинно бути побудоване «як вчення про ідеал суспільного розвитку» [13, с. 53-54].

Така концепція природного права позбавляє його сили закону, характеру найвищого права не в моральному, а в юридичному сенсі. Іншими словами, користуючись умовно і за традицією терміном «природне право», ми не визнаємо його зазіхань на те, щоб бути діючим тут і зараз. У цьому сенсі нормативістська критика природного права цілком переконлива: людина не має прав поза суспільством і державою, вона може їх отримати в державі лише завдяки визнанню концепцій прав людини, але це зазіхання завжди залишиться ненадійним, бо воно залежить від волі і гарантій держави.

Ексцес теорії природного права полягає в тому, що воно визнається безпосередньо діючим і найвищим не в моральному, а в юридичному сенсі. Якщо не допускати ексцесів, немає підстав для суперечок з позитивістами.

У переліку основних типів розуміння права філософський підхід нерідко не зазначається. Поміж тим, по своєму він не менш важливий, ніж інші.

Якщо теорія природного права – ідеал, то філософське розуміння права – це абстракція, математична формула правової норми, яку можна однаково застосувати як до природного, так і до позитивного права. Вона полягає в тому, що право – це свобода, свобода кожної особи, але при обов'язковій повазі до свободи (а, значить, і законних інтересів) інших осіб. А це передбачає обмеження свободи на засадах взаємності. Моя свобода обмежує свободу всіх інших осіб, свобода всіх інших осіб обмежує мою свободу. Ось правило Канта. В ньому міститься визнання і свободи, і необхідності її обмеження. «Право немислиме без елементів свободи і рівності, принаймні в їх найскромнішому вияві» [13, с. 115], – писав Новгородцев П. І. і додавав: «В самому понятті права міститься обмеження свободи, і розмір цього обмеження може дуже істотно змінюватись» [13, с. 278].

Філософському розумінню права приділяється недостатньо уваги в нашій теорії держави і права. Ба більше, йому іноді дають неправильне тлумачення. З отожднення права зі свободою в пострадянський час стали виводити пріоритет прав особистості. Це повністю суперечить тому, що І. Кант називав загальним критерієм права. Адже в його основі знаходиться категоричний імператив, універсальне правило моралі, відоме Мойсеєві, Конфуцієві і Христові. Гегелівська формула «будь особою і поважай інших в якості осіб» повністю співзвучна з визначенням категоричного імперативу в Іммануїла Канта. Що це, якщо не варіація на тему «полюби ближнього свого, як самого себе»? Про який пріоритет може йти мова? Згідно з твердженням Канта, загальний принцип права полягає в повазі, увазі до прав та інтересів інших осіб. Будь-яке використання свободи на шкоду свободі інших осіб є порушенням, запереченням права, зловживання правом. Саме так це положення завжди тлумачили видатні юристи. «Але з поняття особистості, – писав Новгородцев П. І., – випливають не лише її претензії, але і її обов'язки. Звідси народжується обов'язок взаємного визнання» [13, с. 111]. І тому право «немислиме без взаємного визнання осіб, без начала солідарності» [14, с. 115].

Екссес філософського розуміння права полягає у піднятті його до рангу самостійної сутності, що не залежить від позитивного права і стоїть над ним. Такою є «лібертарно-юридична теорія права і держави», що взяла на озброєння гегелівську формулу філософського розуміння права і відкинула, забула симетричне йому в системі Гегеля «прикладне розуміння».

Отже, чотири основні типи розуміння права поділяються на дві реальні (два види позитивізму) і дві абстрактні, ідеальні конструкції (теорія природного права і філософське розуміння права). Вони різні, але і взаємопов'язані. Тут можна було б трішки виправити Дж. дель Веккйо, який вважав, що природне і позитивне право розвиваються паралельно і незалежно одне від одного. Насправді між ними немає китайської стіни. Реальність нерідко трансформує і викривлює ідеали. Але з іншого боку, ідеал впливає на дійсність, іноді частково втілюючись в ній.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що, надаючи великого значення філософському розумінню права, слід мати на увазі, що реального буття воно не має, це не самостійне явище, що існує десь поряд з законами, чи стоїть вище за закони, а наукова абстракція, що переконливо розкриває суть правового регулювання, але лише з одного боку, а саме в тому, що стосується морального принципу, який лежить в його основі.

Список літератури:

1. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой ; МВД России, Санкт-Петербургский университет. – Санкт-Петербург : Лань, 1998. – 218 с.
2. Философский энциклопедический словарь / [ред. Л. Ф. Ильичев и др.]. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
3. Баранов П. П. Философия права : учебное пособие / [П. П. Баранов и др.]. – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2002. – 156 с.
4. Баскин Ю. Я. Очерки философии права / Ю. Я. Баскин ; науч. ред. Г. К. Черкасов. – Сыктывкар : Коми респ. тип., 1996. – 53 с.
5. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – Москва : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.
6. Walker D. M. The Oxford companion to law / David M. Walker. – Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1980. – 1366 p.
7. Bix V. Jurisprudence: theory and context / Brian Bix. – 2nd ed. – London : Sweet & Maxwell, 1999. – 274 p.
8. Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
9. Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – Москва : Юристъ, 1996. – 472 с.
10. Раянов Ф. М. Юридическое право: время разобраться по существу / Ф. М. Раянов. – Уфа : Издательство БашГУ, 2001. – 29 с.
11. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / В. А. Четвернин ; РАН, Институт государства и права. – Москва : ИГП РАН, 1993. – 140 с.
12. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – Москва : Аграф, 1998. – 640 с.
13. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – Москва, 1991. – 640 с.

Дунас О. И. Научные подходы к определению социальной природы права / О. И. Дунас // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. – С. 10-16.

Статья посвящена выяснению сущности понятия «право», что на протяжении длительного времени является одной из центральных проблем юридической науки и философии права, ведь право – мера свободы, а его понимание определяет парадигму, принцип и содержательную модель юридического познания, предмет и метод соответствующей правовой концепции юриспруденции.

Ключевые слова: право, правопонимание, специфика права, право как форма социальной регуляции, философское понимание права, природа права, правовая система, теория естественного права.

SCIENTIFIC APPROACHES TO DEFINING SOCIAL NATURE OF LAW

Dunas O. I.

Lviv National University named after Ivan Franko, Lviv, Ukraine

The article is devoted to the nature of the concept of "Law" that for a long time is one of the central problems of jurisprudence and philosophy of law, as the law - a measure of freedom and its understanding of the paradigm defines principles and substantive model of legal knowledge, object and method appropriate legal concept of law. The author examines the social nature of law as the legal awareness of reality through the prism of legal theories, doctrines, concepts, knowledge of the nature and role of law in regulating social relations and philosophical and sociological categories that reflect the relationships of law and other social phenomena.

The above four approaches to understanding the law: legal positivism (normativism), sociological positivism, natural law theory and philosophical understanding of the law in the article. author considers that these approaches are basic and classic, but every one of them is based on the same principle: the standards of conduct that are prescribed by the supreme power, real relationships that cause legal consequences inalienable individual rights and abstract formula of freedoms (man is free to the extent that which it does not restrict the freedom of others). From them the first two (legal and sociological positivism) grants the law completely real content (rules or relations), take law so that it actually is, and the last have an abstract, purely theoretical in nature, out of order, which must be right. Excess philosophical understanding of the law is to raise it's to the rank of an independent entity, which is independent of positive law and stands over it.

Key words: law, specific law, law as a form of social regulation, a philosophical understanding of the law, the nature of law, the legal system, the theory of natural law.